

Atansar-nos al coneixement del territori andorrà des d'un punt de vista institucional, és a dir, de l'organització de l'espai en funció de les relacions sociopolítiques i econòmiques dels grups humans, i la corresponent sinergia entre homes i paisatge, és una complexa feina que exigeix, per a la seva comprensió, un tractament temporal de molt llarga durada i de l'ús de plantejaments proporcionats pels treballs pluridisciplinars, que ha de beure de les fonts històriques –tot sovint rellegint i sempre interpretant de nou molta de la documentació conservada– però també dels treballs clàssics d'arqueologia, usant de tècniques pròpies de la nova *arqueologia del paisatge*, així com dels resultats de l'arqueologia paleoambiental, emmarcats tots en un estudi comparatiu amb el context regional. L'estudi del paisatge es torna una eina bàsica per tal de conèixer l'evolució institucional del territori en la mesura en què ens permet atansar-nos a la sinergia entre grup humà i medi –font de recursos– que genera diferents paisatges: el grup humà necessita recursos per tal de cobrir llurs necessitats, i per obtenir-los s'adapta als diferents medis. En usar de dits recursos, i amb la difusió de la tècnica, modifica el paisatge tot adaptant-se mútuament grup humà i ecosistema. Mitjançant l'estudi d'aquesta sinergia i de l'efecte de l'aparició –per irrupció o per generació– d'institucions podem establir cinc grans períodes de construcció del territori andorrà que generen cinc models diferenciats de paisatges dividits no per trencaments sinó per grans fases de transició secular o multiseular.

El primer període correspon al que podem anomenar com un *espai sense límits* i abasta des de l'inici de la presència humana dins les nostres valls fins al neolític. En el transcurs d'aquest període, la població nòmada utilitza el medi, en primer lloc, de forma discontinua i puntal, per passar després a fer-ho de forma més periòdica i estacional cosa que genera un sistema d'informació de l'ecosistema per a les pràctiques de caça i recol·lecció. Coneixedors del medi i de les seves possibilitats, aquests homes adapten les seves pràctiques a les transformacions biològiques que experimenta aquest ecosistema degudes a la dinàmica pròpia d'aquesta natura i a les variacions climàtiques. En un espai obert, ja que no existeixen límits, i un paisatge tancat, on no es produeix antropització del medi –almenys identificable en els índexs

Jacinto Bonales i Cortés

Universitat de Lleida

Jacinto Bonales i Cortés

Modificació de paisatges i construcció històrica del territori andorrà¹

Nota

1- Aquesta ponència presenta alguns dels resultats de la investigació duta a terme els anys 2011 i 2012, que va rebre la beca Cebrià Baraut de recerca històrica del ministeri d'Educació i Cultura del Govern d'Andorra.

pal·linològics–, aquests homes interactuen periòdicament i, atès el seu caire nòmada, coneixen diferents ecosistemes i prenen contacte amb diferents grups, cosa que afavoreix l'assumpció de tecnologies i mètodes d'obtenció de recursos que seran aplicats de tornada a les valls; unes tècniques i mètodes que facilitaràn la seva adaptació als ecosistemes i a les transformacions biològiques. La difusió tècnica facilitarà que, després, durant el mesolític, els homes comencin a modificar el medi de les valls en benefici d'una productivitat més gran. La modificació del paisatge es constata perfectament, i amb una progressiva expansió, durant el neolític: fou en aquell període quan la compaginació de la caça i la recol·lecció amb la ramaderia inicial van portar a antropitzar l'alta muntanya en utilitzar el *foc pastoral*, és a dir, l'ús del foc per reduir l'espai de bosc i ampliar i seleccionar les pastures, amb la qual cosa s'assoleixen, d'una banda, estadis de menor biomassa però de més producció consumible indirectament per la població, al temps que, d'altra banda, s'obre parcialment el paisatge mitjançant pastures amb la qual cosa es modificaven els mètodes de caça. A final d'aquest període, i amb l'aparició de l'agricultura, s'inicia també l'obertura del paisatge al fons de les valls. Aquesta agricultura, de tipus itinerant de talla i crema (agricultura amb guaret de tipus forestal), altament inestable, obrirà les portes al nou període. Evidentment, en una població nòmada amb un ús de l'espai esporàdic primer i periòdic després no es produeix una adscripció del grup sobre el territori i no existeix més límit que el de l'ús concret: l'actuació dels grups de molt baixa densitat de població es realitzava sobre àrees d'espai molt àmplies.

Durant el segon període es produeix l'adscripció del grup humà al territori establint límits d'ús flexibles i permeables. Durant el neolític s'inicia el segon període, que s'allarga fins l'edat de ferro. En aquest llarg lapse temporal el poblament continua sent itinerant, però ja no pròpiament nòmada, i es produeix l'adscripció del grup humà sobre el territori, cosa que genera límits d'ús flexibles i permeables, i transforma considerablement el paisatge, que pateix d'una important obertura sobre els diferents espais altitudinals. L'increment de la pressió demogràfica i el desenvolupament del complex tecnològic del calcolític i, especialment, del bronze, van establir una nova relació entre els grups humans i el medi de

les valls del Valira: ambdós coevolucionaran, formaran un paisatge antropitzat i generaran un sistema d'informació sobre l'ecosistema que facilitarà l'adscripció de la comunitat sobre el territori i la seva parcial sedentarització. Així, es consoliden els circuits itinerants agraris i ramaders: en ambdós casos es necessitava d'una inversió en temps i treball per tal d'obtenir resultats positius a curt i mitjà termini. Malgrat el caire itinerant de la ramaderia (a causa de les condicions climàtiques de l'alta muntanya), no podem parlar de l'existència d'un moviment itinerant de llarga distància de tot el grup humà, ja que l'aplicació de tècniques de treball basades en el foc agrari i en el foc pastoral necessitaven de certa estabilitat en la residència, ja que les produccions eren interanuals i precisaven de conservació: la manca d'ús provocava la ràpida regeneració de la massa forestal (primer arbustiva i després arbòria) i s'augmentava el cost energètic necessari per a la producció. D'altra banda, l'absència del grup humà facilitaria la potencial usurpació per part d'un altre grup humà de les infraestructures creades. Es necessitava, doncs, mecanismes de conservació de produccions i d'infraestructures (agrícoles i ramaderes, llurs jaciments arqueològics s'han conservat a la vall del Madriu, Perafita i Claror en forma de cabanes, corrals i munyideres) que portaran a la definició de límits i al control dels corredors o zones principals de pas (en forma de nuclis de poblament), encara que la pressió de diferents grups tribals sobre els mateixos recursos fos mínima. Límits, així doncs, al voltant de les infraestructures agrícoles fàcilment establerts i estables, com ho mostra la conservació de gravats rupestres, bàsicament de l'època del bronze i que comporten una simbologia religiosa però també la constatació de domini territorial; al temps que sobre els circuits ramaders hem de parlar de límits d'ús, és a dir, d'espais permeables en funció de l'ús i abandó de segments d'aquest circuit, encara que existien, això sí, àrees centrals perfectament conservades ja que l'activitat humana sobre aquestes era més permanent; allí es van aixecar edificacions amb materials peribles destinades a activitats ramaderes.

El tercer període es caracteritza per l'aparició del primer incís institucional, la formació del primer límit jurídic encara que parcial i diferenciat del límit d'ús. S'inicia amb la irrupció del món romà i s'estén fins a l'època carolíngia. El model de

poblament i paisatgístic de les èpoques del bronze i del ferro va quedar estroncat amb el domini romà: ens trobem ara en el primer incís institucional que pren forma en la primera aparició del límit jurídic, encara que parcial, que no s'ajusta als límits d'ús flexibles, i a final del període es va experimentar la primera retallada territorial del grup poblacional dels *andosini*. Efectivament, el domini romà aporta una nova organització del territori i un enquadrament administratiu concret i complex, en introduir una nova forma jurídica del límit, més estable i permanent: els *andosini* del Valira s'organitzen dins d'un *vicus* sota control de la *civitas* de Iulia Libica, a través de l'*oppidum* de Castellciutat i del *castrum* d'Enclar, dins el *conventus* de Tarraco i dels límits provincials d'Hispania. Però el domini romà no significa únicament un enquadrament administratiu: observant des de l'arqueologia del paisatge l'organització del territori de la Cerdanya i de l'Urgellet, veiem l'aplicació sobre ells del model territorial romà, que va generar un nou paisatge, base de l'existent en els dos darrers mil·lennis: en aquestes comarques es va executar la divisió cadastral del territori, a través de la seva centuriació, que dividia tot l'espai de conreu (*ager*) en centúries de mida regular, i creava (i modificava) tota la xarxa viària i de nuclis de poblament i hàbitats, amb uns límits agrícoles totalment estables, tancats i que, en molts casos, han perdurat fins a l'actualitat. Juntament amb la nova divisió parcel·lària de l'*ager*, es va introduir un nou mode i sistema de producció, que adaptava l'espai silvopastoral (*saltus*) sobre el qual també s'establirien límits, però d'espais d'ús a partir de la realitat preexistent. Aquest *saltus*, però, va patir una reducció de la pressió humana ja que l'esforç productiu es va centrar en l'*ager* i en l'explotació ramadera destinada al mercat basada en noves produccions (porcínes). A diferència del que s'esdevingué a la Cerdanya o a l'Urgellet, a Andorra no es du a terme una divisió cadastral del territori i, per tant, una centuriació; però això no significa una manca de presència o domini romans, o restar la zona com a perifèrica a aquest. Tot el contrari. No hi ha divisió cadastral del territori ni una reestructuració de vies ni de nuclis de poblament –ara semidispers i inestable, encara amb materials de construcció peribles–, ja que el territori andorrà es va organitzar en forma de *vicus*: l'explotació del territori seguiria unes pautes determinades en consonància amb els recursos disponibles,

les condicions del mercat i les formes d'explotació del *saltus* aquí on aquest és extraordinàriament superior a l'*ager*. Els habitants, tributaris i romanitzats, adapten l'organització productiva del medi a les condicions exògenes canviants i es dóna una major pressió pastoral, en una clara discordança amb el succeït a la Cerdanya, com ho mostra l'evolució dels índexs pal·linològics d'ambdues zones: si a la Cerdanya la pressió pastoral es va estabilitzar i fins i tot reduir, a Andorra continuaria augmentant la pressió i es va reduir la massa forestal en favor de les pastures (almenys fins al segle v). Si la Cerdanya i l'Urgellet s'explotaven sota els plantejaments del model agrícola romà, a Andorra el *vicus* organitzava autònomament l'explotació del medi a canvi del pagament de tributs –i potser fou en aquest moment quan es produí la primera divisió d'espais interns, origen dels futurs quarts que evolucionaran a parròquies–. Això no és antagònic amb l'establiment de granges o dominis a les valls del Valira, com el del dolà d'Enclar-Margineda, que podria correspondre a la propietat d'un *dominus* de l'Urgellet, un establiment curial o, fins i tot, l'explotació d'un *possessore*, membre afortunat de la comunitat dels *andosini*. És més, l'expansió d'aquestes granges o dominis al llarg del mil·lenni es va donar de sud a nord i van restar com a diumenges (dominicatures) de membres de l'aristocràcia indígena en període carolingi. Seria a partir d'aquesta expansió al baix imperi i a l'alta edat mitjana que es segregarien –hipotèticament– les diferents dominicatures i espais de la vall de Sant Joan, Os i Arcavell respecte al conjunt humà andorrà. En aquest sentit, la línia limitrof entre Arcavell i Sant Julià de Lòria –creada a final del període– no seria obstacle per a l'expansió d'aquestes granges o possessions dominicals, ni per a l'intent de fragmentació de les dominicatures de Mas de Tolse, Juberrijussa o Pui d'Olivesa, que donen sentit a l'existència dels diferents castells com el d'Enclar. La divisió territorial a la part baixa de les valls, doncs, es formaria a través d'aquesta diferenciació entre granges i conjunt del *vicus* en època altmedieval, però l'enquadrament administratiu a la zona alta, és a dir, a la zona de pastures alpines (al *saltus*) no seguiria la mateixa evolució: habitualment s'ha establert el límit o frontera andorrans a l'aiguavessant dels Pirineus i entre els vessants de les conques del Segre i del Noguera Pallaresa; ara bé, aquests límits no han d'identificar-se amb els límits d'ús

–únics vàlids en l'estudi de llarga durada–. Els límits del *saltus* responien a nivells de pressió demoeconòmica i a la lògica de l'aprofitament de recursos del medi natural davant la moderna i antinatural (per il·lògica des del punt de vista dels aprofitaments) frontera *natural*, com mostren els corredors d'Eravall, Fontargenta i Setúria.

La incorporació dels hispanovisigots hereus dels *andosini* dins el marc institucional carolingi va iniciar el quart període, que s'allargarà fins al segle XIX i que construeix el que la historiografia ha anomenat el *paisatge tradicional*. Es tracta d'un segon incís institucional que va fer compatible l'espai d'ús (amb el límit d'ús inflexible) amb el límit jurídic. El creixement demogràfic, l'adopció de noves tècniques de treball i la nova organització econòmica, social i política van produir una transformació completa de les Valls. Es va consolidar definitivament el model de poblament semidispers a través de petits nuclis d'hàbitat jerarquitzats –mas, vilar, vila–, ara ja permanents i aixecats amb materials sòlids, que van perdurar amb mínimes variacions al llarg de tota l'etapa del domini de l'agricultura orgànica. Sobre la xarxa de poblament es va imposar, per agents externs però mercès a la participació de membres de l'oligarquia local, l'enquadrament institucional comtal que ràpidament va mudar de caràcter durant la revolució feudal i que va conservar (en el pla territorial) les característiques comtals amb la divisió de la comunitat andorrana en quarts, parròquies i vall. Es va modelar un paisatge característic que va perdurar al llarg de tot el mil·lenni: els fons de la vall, on es troben els nuclis de poblament, es van veure coberts d'un parcel·lari agrícola permanent i estable, amb mínimes transformacions sorgides per processos de transmissió de la possessió (o propietat) amb diferents moviments de concentració segons períodes, que difereix del model del mas en predominar la divisió del parcel·lari i la seva distribució social diversificada, tot això al llarg d'una estreta franja de conreu del fons de la vall i dels primers rebaixants. Un parcel·lari que veurà modificar els conreus al llarg del temps ja a causa de les oscil·lacions climàtiques (especialment amb la petita edat de gel i la desaparició de l'olivera i posteriorment de la vinya), ja a causa de les estratègies econòmiques (substitució del cereal per prats i per tabac). Sobre el parcel·lari, i especialment a les obagues, se situava una franja fluctuant de bosc muntà i

subalpí que proporcionava els recursos silvoforestals així com un conjunt d'espais susceptibles de rebre inversió per a la seva posada en conreu (feixes) i que també era partícip de l'aprofitament pastoral en crear circuits de pastura que cobrien tots els estadis altitudinals de la vall. Sobre aquest s'estenia l'àmplia àrea de pastures d'estiu que eren explotades de forma contínua i regulada en constituir la principal font de recursos de la vall, predominant la ramaderia que aniria, segle rere segle, augmentant el seu pes fins a convertir-se en l'especialització econòmica de la vall. L'explotació del medi i, per tant, la modificació puntual d'aquest paisatge, era cíclica, depenent de l'evolució demoeconòmica, i va arribar a la màxima pertorbació de la biomassa en dues fases: d'una banda, els segles XII-XIV i d'altra banda, els segles XVIII-XIX, quan es va produir la màxima expansió de la superfície de pastures i de la superfície agrícola amb una forta pressió sobre l'escassa superfície forestal restant. Entremig es va conèixer una fase de replegament agrari –no ramader– i una certa recuperació de la massa forestal als segles XV-XVII. Aquestes variacions en els nivells de pressió tenien un efecte directe sobre el model de paisatge: en fases de creixement demoeconòmic s'expandia la superfície de conreu, a més dels fons de les valls, es conreaven els vessants de les muntanyes fins als nivells que la climatologia permetia les collites (allí on el sòl era susceptible de rebre'n), ja fos construint bancals i feixes en els vessants de solana de les muntanyes, ja conreant boïgues en els escassos espais subhorizontals on era possible introduir l'arada tant a la solana com, i sobretot, a l'obaga. Així mateix la pressió pastoral augmentava o se sotmetia a pastura per als ramats les àrees alpines (peixenes estivals) però també els fons de vall i els rebaixants (solanes i obagues), cosa que creava circuits i calendaris subjectes a un ús racional del medi per a un màxim aprofitament. Uns circuits que es modificarien amb la privatització de les segones herbes i l'expansió dels prats artificials als fons de les valls. L'explotació dels boscos també augmentaria en aquestes èpoques d'expansió, ja per la talla per a usos de construcció i calefacció, ja per la introducció de bestiar –que dificultava la regeneració vegetal–, ja, en la darrera fase d'expansió, per l'explotació amb finalitats industrials: l'elaboració de carbó. La fase de replegament dels segles XV-XVII va provocar una reducció de la pressió agrària

(amb la consegüent reducció de la superfície de conreu) i de l'ús forestal per a obra i calefacció, i es va recuperar en part la massa forestal per la reforestació espontània d'anteriors espais agrícoles (especialment arbòria a l'obaga i de matoll a la solana) encara que la pressió ramadera no es reduiria en formar-se un model d'explotació ramadera especialitzada, articulada amb el mercat regional i basada en gran part en la transhumància. La revolució feudal i el seu model d'enquadrament *global*, és a dir de tots i cadascun dels espais, les persones i els béns dins d'un territori amb un objectiu clar, que era l'obtenció de renda, va suposar la convivència de dos tipus de límits territorials que en principi podien semblar antagònics amb aquest feudalisme: l'espai d'ús (i el seu límit) i l'espai o territori jurídic (amb el seu altre límit). L'adscripció de la població a un terme (no tan sols com a espai sinó com a unitat jurisdiccional i de renda) perfectament delimitat i sota una jurisdicció diferenciada a la resta de termes dificultava la dualitat existent entre aquell espai imposat, negociat o justificat pels senyors jurisdiccional i aquell espai que, de fet i al llarg de segles (o mil·lennis), els diferents grups humans usaven realment. Aquesta diferència d'espai, que no sembla que existeix en la zona agrícola, on la divisió de termes era clara –ja que es tractava en origen també d'una divisió de possessions–, sí que era molt important en l'espai ramader, on els espais d'ús havien estat flexibles i permeables. La dissociació d'ambdós límits es va solucionar mitjançant la creació del concepte d'empriu: s'estableixen uns límits jurídics, imposats pels senyors feudals, i uns límits d'espai d'ús respectats a través de l'acceptació per part dels senyors de drets d'ús determinats, en molts casos sota pagament d'una renda, encara que simbòlica. El doble límit –de terme i d'empriu– serà motiu de disputes interminables al llarg de tot el mil·lenni segons els nivells de pressió demoeconòmica i de les condicions dels mercats, en intentar uns ampliar els límits d'ús (emprius) i en provar, els altres, de retallar dits espais o fins i tot anul·lar dits drets, ja fossin senyors, ja comunitats fronteres.

Després de la llarga transició del segle XIX i de part del XX, en aquest darrer s'inicia el cinquè període, basat en la formació d'un nou model territorial i paisatgístic. El procés d'urbanització i la terciarització de l'economia ha provocat la reforestació espontània de la muntanya, que ha assolit nivells

de biomassa perduts des de feia més d'un mil·lenni. Una muntanya convertida en parc urbà, en recurs terciari, al temps que en controlador dels processos erosius. La superfície de conreu del fons de la vall pràcticament desapareix i resta únicament a les parròquies altes, en produir-se la concentració urbana actual. En el pla institucional, la formació del Principat d'Andorra com a estat formarà un nou límit, la frontera, que portarà a la pràctica desaparició dels límits d'espais d'ús en produir-se la darrera retallada territorial d'aquest grup humà, ja per venda, anul·lació o prescripció de la majoria dels empris externs. En el pla intern, el procés d'urbanització i terciarització ha portat al manteniment de les disputes territorials (ara de divisió administrativa) que ja es donaven des de segles enrere, encara que el tipus del recurs per explotar hagi canviat. Finalment, s'inicia un nou canvi institucional en formar-se l'estat de dret: la transformació dels equilibris institucionals de les antigues comunitats rurals, guanya pes la vall (el Govern), es manté en uns casos i s'assoleix en altres el predomini dels comuns de parròquia (i apareix la setena parròquia), i s'inicia el debat sobre l'eliminació dels quarts.

Comparativa d'imatges del paisatge de l'economia orgànica amb la societat urbana: Andorra la Vella i Escaldes-Engordany

Comparativa d'imatges del paisatge de l'economia orgànica a la societat urbana: les parròquies altes: la vall de Canillo